

Filosofie vandaag. Passies en Politiek

LIEFDE VOOR DE SAMENLEVING

De rusteloze ziel van Jean-Jacques Rousseau

Etienne Van Camp

GRANDS
BOULEVARDS

INHOUD		
	Tijdslijn	6
	Dramatis personae	7
	Ten geleide: 'Passies, Politiek, Soeverein'	8
	Proloog	11
	I VOORGESCHIEDENIS	
	Een 'rationele' moraal. Thomas van Aquino	21
	'Oorlog van allen tegen allen'. Thomas Hobbes.	31
	Eigendomsrecht en harmonie. John Locke	39
	Liefde voor de wet. Baron de Montesquieu	51
	Onze 'natuurlijke' moraal. David Hume	63
	II JEAN-JACQUES ROUSSEAU	
	Naar evenwicht tussen vrijheid en samenleving	71
	Omzwervingen van een rusteloze geest	75
	De bron van ongelijkheid	83
	Het beroemde 'Sociaal Contract'	91
	De algemene wil van het volk	97
	'Het Volk moet worden opgevoed'	107
	Een samenleving zonder 'vertegenwoordiging'?	113
	De weg naar vrijheid en gelijkheid	119
	Liefde voor de samenleving	131
	Rousseaus blijvende invloed	137
	III EIGENTIJDSE BESCHOUWINGEN	
	De zoektocht naar 'universele morele waarden'	143
	Dynamiek van volk en identiteit. Een verkenning	153
	De stem van de samenleving: vrijheid en burgerplicht	159
	Van vrijheid tot verzoening. De weg naar verbinding	167
	Epiloog. De kracht van vergeving	175
	Voetnoten	178
	Literatuurlijst	181
	Dankwoord	184
	Colofon	188

TIJDLIJN

1215	De 'Magna Carta' beperkt vorstelijke macht
1266	' <i>Summa Theologiae</i> ', Thomas van Aquino
1347	De pest in Europa
1517	Martin Luther, protestantisme
1566	Beeldenstorm
1618	Begin 30-jarige (godsdienst)oorlog
1642	Engelse burgeroorlog (1642-1651)
1648	Vrede van Westfalen
1651	' <i>Leviathan</i> ', Hobbes
1689	' <i>Two Treatises of Government</i> ', John Locke
1714	' <i>The Fable of the Bees</i> ', Mandeville
1739	' <i>A Treatise of Human Nature</i> ', Hume
1748	' <i>De l'esprit des lois</i> ', Montesquieu
1755	Aardbeving in Lissabon
1755	' <i>Deuxième discours</i> ', Rousseau
1761	' <i>Julie ou la nouvelle Héloïse</i> ', Rousseau
1762	' <i>Du Contrat Social</i> ', Rousseau
1762	' <i>Émile ou De l'éducation</i> ', Rousseau
1776	Amerikaanse revolutie
1789	Franse revolutie

DRAMATIS PERSONAE

Jan zonder Land	Engeland	1166 - 1216
Thomas v Aquino	Italië	1225 - 1274
16de eeuw		
Erasmus	Nederland	1467 - 1536
Machiavelli	Italië (Florence)	1469 - 1527
Martin Luther	Duitsland (Pruisen)	1483 - 1546
17de eeuw		
Thomas Hobbes	Engeland	1588 - 1679
René Descartes	Frankrijk	1596 - 1650
<i>Louis XIII</i>	Frankrijk	1601 - 1643
John Locke	Engeland	1632 - 1704
Baruch de Spinoza	Nederland	1632 - 1677
<i>Louis XIV</i>	Frankrijk	1643 - 1715
Wilhelm Leibniz	Duitsland	1646 - 1716
Mandeville	Nederland	1670 - 1733
18de eeuw		
de Montesquieu	Frankrijk	1689 - 1755
Voltaire	Frankrijk	1694 - 1778
<i>Louis XV</i>	Frankrijk	1710 - 1774
David Hume	Schotland	1711 - 1776
J.-J. Rousseau	Frankrijk (Genève)	1712 - 1778
<i>Keizer Frederik II</i>	Pruisen	1712 - 1786
Adam Smith	Schotland	1723 - 1790
Immanuel Kant	Duitsland (Pruisen)	1724 - 1804
Edmund Burke	Ierland	1729 - 1797
<i>Catharina de Grote</i>	Rusland	1729 - 1796
de Condorcet	Frankrijk	1743 - 1794
<i>Louis XVI</i>	Frankrijk	1754 - 1793

Ten Geleide: 'Passies, Politiek, Soeverein'

In dit essay verwijzen we veelvuldig naar de concepten passies, politiek en soevereiniteit, die elk diverse betekenissen en interpretaties kennen. Hieronder volgt een uiteenzetting van deze begrippen zoals ze in hier worden gehanteerd.

Passies:

Mensen bezitten van nature zowel positieve als negatieve passies. Dit zijn krachtige, sluimerende emoties die diep geworteld zijn in onze ontstaansgeschiedenis. Voorbeelden van positieve passies zijn medeleven, barmhartigheid, oprechtheid, goedheid en de bereidheid tot vergeving en onbaatzuchtige samenwerking. Daarentegen omvatten negatieve passies bijvoorbeeld eigenliefde, narcisme, hebzucht, ijdelheid, jaloezie, hoogmoed, woede, zelfingenomenheid en gierigheid.

Politiek:

Politiek betreft de organisatie van een samenleving. In

de hedendaagse politieke filosofie onderscheidt men vaak 'de politiek' van 'het politieke'. 'De politiek' verwijst naar de dagelijkse activiteiten van wetgevende en uitvoerende machten, terwijl 'het politieke' meer slaat op de organisatie van het samenleven zelf, gebaseerd op overkoepelende principes, normen en waarden waarmee een gemeenschap zich als volk identificeert. Men kan stellen dat 'het politieke' de samenleving overstijgt, waar 'de politiek' de praktische uitvoering hiervan is.

Soeverein:

De soeverein is de entiteit met de opperste autoriteit binnen een bepaald gebied. Deze 'opperste autoriteit' impliceert het hebben van het laatste woord, verheven boven alle andere gezagsvormen. De soeverein is superieur aan alle andere autoriteiten.

Onder 'autoriteit' verstaan we hier het recht om wetten te maken en te handhaven, gebaseerd op een algemeen erkende bron van legitimiteit zoals natuurrecht, een 'goddelijk mandaat', een grondwet, het volk, enzovoort.

Met 'gebied' bedoelen we dat de soeverein oppermacht heeft binnen een afgebakend territorium. Interne soevereiniteit verwijst naar de erkenning van de overheidsmacht door het volk, terwijl externe soevereiniteit slaat op de acceptatie van deze macht door andere staten.

In deze context wordt 'het volk' beschouwd als een sociale eenheid, gedefinieerd door factoren zoals histori-

sche, culturele, economische, religieuze en geografische gemeenschappelijkheden.”

Proloog

We worden allemaal geboren in een reeds bestaande samenleving die altijd algemene, gemeenschappelijke principes heeft gekend. Alleen binnen zo'n kader van waarden en betekenissen kunnen mensen zich ontplooiën, zelfs door zich ertegen te verzetten. Ook al zijn we ons daar niet altijd van bewust, onze levens worden onvermijdelijk beïnvloed door mythen en rituelen, door bepaalde culturele gewoonten en opvattingen. Dit kan betrekking hebben op wat wij als volk beschouwen als 'waar' en 'goed', over de betekenis van rechtvaardigheid en gelijkheid of over onze opvattingen van veiligheid en orde. Slechts enkele van deze brede principes zijn ooit op papier gezet, zoals in een grondwet of charter. De meeste principes zijn echter gewoon geaccepteerd 'omdat het altijd zo is geweest' en worden stilzwijgend voorondersteld.

Sommige van deze onuitgesproken principes vinden hun weerslag in 'normen en waarden' waarvan de sporen tot op de dag van vandaag zichtbaar zijn, bijvoorbeeld in het gewoonterecht. Deze overkoepelende principes ver-

schillen van land tot land en van volk tot volk, afhankelijk van hun specifieke geschiedenis, oorlogen, epidemieën, geloof, enz. Door haar ontstaansgeschiedenis ontwikkelt elke samenleving als het ware een eigen DNA. Dit geldt ook voor samenlevingen die op het eerste gezicht dicht bij elkaar lijken. Engeland, bijvoorbeeld, heeft een sterke ceremoniële traditie die teruggaat tot de Magna Carta van 1215, een vroege vorm van constitutionele monarchie. België is dan weer sterk beïnvloed door de Franse cultuur met haar taal, wetgeving, religie, mode, enzovoort, maar heeft toch een wezenlijk ander DNA dan Frankrijk. Zo was tijdens het Franse Ancien Regime de invloed en macht van de adel sterk verweven met de Rooms-Katholieke Kerk. Tijdens de Franse Revolutie werd daarom niet alleen afgerekend met de entourage van de koning maar ook met vertegenwoordigers van de Kerk. Dit leidde tot de strikte scheiding van kerk en staat, de beroemde *laïcité* in de Franse grondwet. In België verliep dit proces minder rigoureuus, wat bijvoorbeeld tot uiting komt in grondwetsartikel 181 § 1, dat bepaalt dat “...de wedden en pensioenen van de bedienaren der erediens ten laste komen van de Staat.” Nederland, met haar protestantse achtergrond en geschiedenis van het Huis van Oranje, heeft ook een zeer specifiek DNA ontwikkeld.

Deze voorbeelden tonen aan dat, wanneer zeer nabije naties al sterk verschillende principes hanteren, het

niet mag verwonderen dat volkeren die soms duizenden jaren geen contact met elkaar hadden er heel eigen principes op nahouden. Het is daarom niet vol te houden dat een bepaalde cultuur ‘superieur’ zou zijn aan een andere. Er is namelijk geen ‘universele arbiter’ om te oordelen, ook al omdat er geen waardenschaal is. Daarenboven zijn de ‘overkoepelende principes’ van elke samenleving levende beginselen met een open structuur. Ze kristalliseren zich telkens opnieuw in wisselende, specifieke culturen die we de ‘tijdsgeest’ noemen, of met een onvertaalbaar maar prachtig Duits woord ‘*Weltanschauung*’.

Ondanks deze verschillen aan algemene principes hebben mensen wereldwijd toch meer met elkaar gemeen dan we doorgaans denken. Zo streven we allen naar een vorm van ‘een goed leven’, willen we geliefd zijn en erkend worden, vrienden hebben, veilig zijn, gezond blijven, ergens bij horen en een zinvol leven leiden. We willen allemaal ‘vrijheid, gelijkheid en broederschap’ maar daarom niet in dezelfde betekenis of in gelijke mate. En omdat we verschillende redenen hebben om deze of gene weg naar ‘een goed leven’ te bewandelen, hebben we ook een ruime mate aan vrijheid nodig om onze persoonlijke weg te kunnen volgen.

Hoeveel van onze individuele vrijheid wordt ingevraagd voor het ‘algemeen belang’ zal dus mede afhangen van het DNA van de samenleving waarin we toevallig zijn geboren en opgegroeid. En die eigenheid bepaalt op

Een voorstelling van 'het goede leven'. Auguste Renoir, 'Le déjeuner des canotiers', 1880, olie op doek, 130x173 cm, Phillips Collection, Washington, VS.

haar beurt 'het regime' van de samenleving, nl. met welk soort instellingen en vertegenwoordigingen het zichzelf structuur geeft. Dat regime kan *opgedrongen* zijn door machtige individuen, dictators, ayatollahs of strakke ideologen zoals in totalitaire staten. Maar het kan ook het resultaat zijn van 'de algemene wil van het volk' zoals dat in democratieën tot uiting komt.

Met die 'algemene wil' kan het echter alle kanten uit. De vraag rijst namelijk hoe zo'n algemene wil tot stand komt. Is dat de optelsom van wat we als individuen willen of is er meer aan de hand? En wat willen we eigenlijk als volk?

Vanaf het einde van de 17de eeuw en zeker in de 18de eeuw organiseerden welstellende dames uit de Franse aristocratie geanimeerde bijeenkomsten waar schrijvers, wetenschappers en filosofen met elkaar discussieerden over de nieuwste inzichten en ontdekkingen. Ook grote namen als baron de Montesquieu, Rousseau, Voltaire, Diderot en D'Alembert waren graag geziene gasten in deze salons. Daarbij kwamen ook vragen over de organisatie van het politieke leven aan bod. In die zin lagen deze 'salons' dus mee aan de basis van het explosieve gedachtengoed dat langzaam maar zeker de geesten voorbereidde op de Franse Revolutie. Die opstand in 1789 was het politieke orgelpunt na een lange voorgeschiedenis van farao's, keizers en koningen die absolute macht uitoefenden, telkens verwijzend naar hun quasi-goddelijke

status. Al die eeuwen werd 'het volk' onbekwaam geacht om te besturen, om te oordelen over oorlog of vrede, over gelijkheid en vrijheid, rechtvaardigheid en orde. Daar was nu verandering in gekomen. De geest was uit de fles, de weg naar democratie was ingeslagen. Alleen vormt dat proces geen rechtlijnig verhaal.

*

In wat volgt ligt het boeiende verhaal dat aanvangt bij de eerste pogingen tot inspraak in de organisatie van onze eigen samenleving. Het is een verhaal van vallen en opstaan, van geweld en voorspoed. Die eerste pogingen tot inspraak - de Griekse en Romeinse experimenten niet te na gesproken - komen tot stand in 1215 tijdens een dispuut tussen de Engelse koning en zijn edelen. Het conflict eindigt met een breed akkoord, een 'Groot Charter' of 'Magna Carta', waarin voor het eerst de macht van een absolute heerser aan banden werd gelegd. Hoe kon deze breuk van de aloude band tussen de vorst en zijn goddelijke status tot stand zijn gekomen?

Voor een antwoord reizen we eerst naar een Italiaans klooster waar we de grootste filosoof van de 13de eeuw ontmoeten, Thomas van Aquino. Hij benaderde namelijk morele en politieke vraagstukken niet zozeer vanuit het geloof maar vanuit zijn denken, rationeel. Dat was ongezien. Volgens hem bestaat er namelijk naast de gangbare goddelijke wet ook een 'natuurwet' die we ra-

tioneel kunnen begrijpen en die voor alle mensen geldig is. Hoe dat precies zit zullen we van hem zelf vernemen.

De nieuwe rationaliteit bracht ook andere inzichten over de aard van de menselijke natuur en over nieuwe manieren om de samenleving te organiseren. Een eerste benadering was het ongehinderd nastreven van natuurlijk eigenbelang. Dit betekende het maximaliseren van individuele vrijheid, met minimale overheidsbemoeienis. Deze benadering werd uiteengezet in het eerste boek van deze reeks over Passies en Politiek, "Sympathie & Verlangen", met de schotse filosoof Adam Smith als centrale figuur. De conclusie daar was dat dit nastreven van eigenbelang kan leiden tot egocentrisme en narcisme en ten slotte tot verstoring van de economische markt, toename van ongelijkheid en ondermijning van de democratie. Om deze negatieve gevolgen tegen te gaan pleitte Adam Smith uiteindelijk zelf voor een sterk regulerende overheid.

Als noch een minimalistische overheid, noch een strenge heerser ons dichterbij een harmonische samenleving kan brengen rijst de vraag of het dan niet veel eenvoudiger is om de burgers zelf te laten beslissen hoe ze zich willen organiseren. Het is deze tweede optie die we in dit essay onderzoeken. We volgen daartoe Jean-Jacques Rousseau, een tijdgenoot van Adam Smith, tijdens zijn omzwervingen en luisteren naar zijn revolutionaire ideeën over 'de macht van het volk', 'de algemene wil' en 'het sociaal contract'.

*

Dit essay bestaat uit drie delen.

In het eerste deel behandelen we de rationele benadering van de ‘goddelijke’ wetten door Thomas van Aquino. Daardoor kon ook de ‘goddelijke’ macht van de heerser nu ter discussie worden gesteld. Eenmaal de politieke macht haar goddelijke fundering verliest, kunnen andere mogelijkheden overwogen worden. We luisteren eerst naar invloedrijke Engelse en Schotse filosofen als Thomas Hobbes, John Locke en David Hume die een nieuwe visie presenteren over de aard van de menselijke natuur, eigendomsrechten en een ‘natuurlijke’ moraal. Vervolgens reizen we naar Parijs en nemen plaats in de pluchen zetels van de Franse salons waar we aandachtig de ideeën over de scheiding der machten van Baron de Montesquieu volgen, nog altijd een van de hoekstenen ter bescherming van een kwetsbare democratie.

In het tweede deel volgen we dan de rusteloze geest van Jean-Jacques Rousseau en focussen op zijn kernbegrippen als ‘de algemene wil’ en ‘het sociaal contract’ die tot op de dag van vandaag uiterst relevant blijven. Maar we staan ook kritisch tegenover zijn afwijzing van ‘vertegenwoordiging’ en het miskennen van het individu.

Ten slotte zullen we in het derde deel, ‘Eigentijdse beschouwingen’, onderzoeken wat we van deze filosofen kunnen leren. In het licht van hedendaagse vraagstukken over morele waarden, ‘volk en identiteit’, ‘vrijheid en

plicht’ en de ‘zoektocht naar verbinding’, zijn de ideeën van deze filosofen van grote invloed en van onschatbare waarde voor onze tijd.

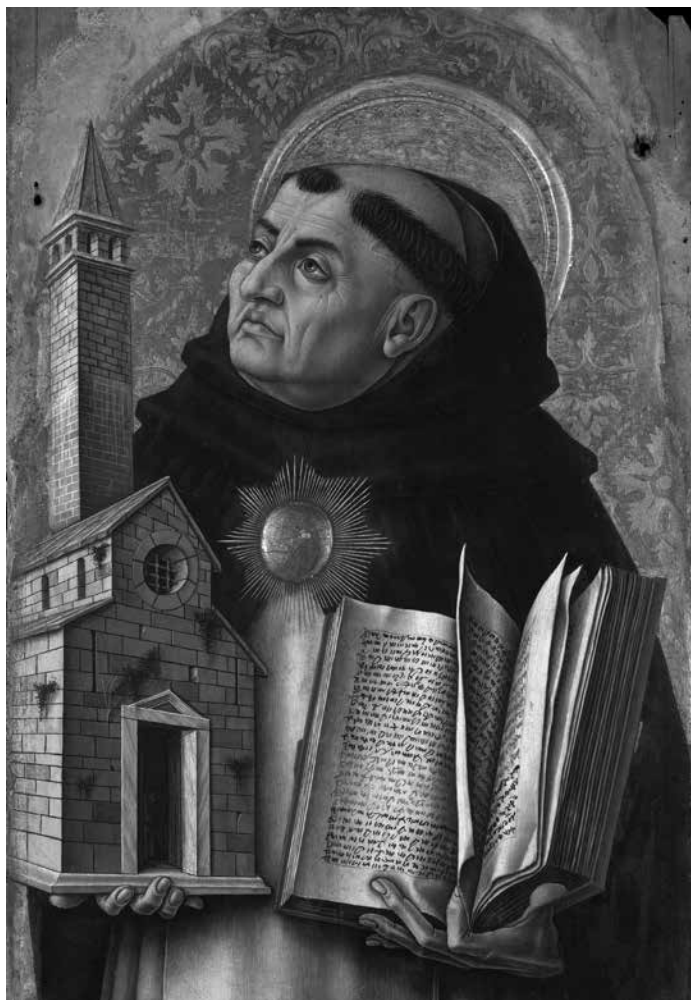
I

VOORGESCHIEDENIS

Een 'rationele' moraal. Thomas van Aquino

In een welgestelde familie, halfweg tussen Rome en Napels, werd in 1225 Thomas van Aquino geboren als de jongste van negen kinderen. Tijdens zijn tienerjaren in Napels raakte hij gefascineerd door de net opgerichte Dominicaanse priesterorde, die zich toeleide op studie en prediking. Vanwege zijn scherpzinnigheid en toewijding kreeg hij van de Orde de kans om in Parijs en Keulen te studeren. Hij werd al snel door de paus benoemd tot 'Magister', doctor in de theologie, waarna hij professor werd aan de toen al gerenommeerde Universiteit van Parijs, opgericht in 1150. Hij keerde meermaals terug naar zijn geliefde Italië en werd geleidelijk een gezaghebbende stem in filosofische en theologische kwesties.

Vernieuwend was zijn rationele benadering van godsdienstige vraagstukken, ongezien in een tijd waarin enkel onvoorwaardelijk geloof centraal stond. Maar Thomas

St Thomas Aquinas, Carlo Crivelli, 1476, tempura op paneel, 61x40cm, National Gallery, London.

zocht naar waarheid op basis van objectieve waarneming, weg van bestaande dogma's en leerstellingen. Dit was een eerste, schuchtere poging om een verband te leggen tussen geloof en rationaliteit. Al eeuwenlang worstelde men met de morele basis van het menselijk handelen. Men zag wel dat er 'morele basisprincipes' bestonden, regels voor menselijke interactie, maar de vraag bleef toch waar deze richtlijnen vandaan kwamen. Kwamen die uit een soort 'oorspronkelijke natuurtoestand' waarin elk individu als vanzelf 'weet' hoe zich te gedragen, welke rituelen te volgen en wat de verboden en geboden zijn zonder dat die zijn voorgeschreven?

Die idee, dat de menselijke natuur 'op zichzelf' waardevol is, werd al bij de oude Grieken en Romeinen uitvoerig bediscussieerd. Thomas van Aquino heeft deze ideeën systematisch samengevat en verder ontwikkeld. Hij ging ervan uit dat de orde die we in de wereld waarnemen alleen door goddelijk toedoen kon zijn ontstaan. Dit impliceerde het bestaan van een overkoepelende, Eeuwige Wet. Thomas nam dit als uitgangspunt om systematisch uiteen te zetten waar onze moraliteit vandaan komt. Het klassieke antwoord was dat de morele code van de Eeuwige Wet tot ons komt via goddelijke instructies, bijvoorbeeld door de geboden en verboden van de Bijbel. Maar volgens Thomas wordt de Eeuwige Wet niet alleen via goddelijke wetten maar ook via de Natuurwet overgebracht. Dit was een vernieuwende ge-

Parabel van de werkers in de wijngaard. Gravure, Adriaan Collaert, 1585, 152x208 mm, Rijksmuseum Amsterdam.

dachte, temeer omdat deze Natuurwet haar oorsprong vond in een rationeel plan. De mens, als een rationeel wezen, participeert via de Natuurwet aan deze Eeuwige Wet. Terwijl dieren, als niet-rationele schepsels, de Natuurwet slechts instinctief kunnen ondergaan heeft de mens de vrijheid om in te grijpen in de natuur. God heeft ons dus niet alleen een set van te volgen geboden gegeven. Hij heeft ons ook vrije wil en het vermogen tot rationeel denken geschonken. Door ons intellect kunnen we rationeel begrijpen wat gedaan moet worden en wat vermeden moet worden. Thomas zag in dat deze Natuurwet de 'Hogere Principes' vervat waarmee we onze handelingen rationeel kunnen beoordelen als goed of slecht. En omdat deze Hogere Principes inherent zijn aan ons menszijn, zijn ze universeel geldig voor *alle* mensen. Het was een baanbrekend inzicht dat er rationele, universele Principes zouden bestaan die overal gelden, ondanks culturele verschillen.

Waarom is dit belangrijk? Omdat elk mens op aarde nu bewust 'beseft' dat er een verzameling ongeschreven, algemene richtlijnen bestaat, een morele code die ons niet alleen voorschrijft hoe te handelen, maar ook hoe 'goed' te handelen. Dit betekent dat ook mensen die nooit iets met religie of godsdienst te maken hebben gehad, op de een of andere manier toch bewust zijn van deze morele codes. Zelfs wanneer we onze negatieve passies zoals hebzucht, ijdelheid en jaloezie volgen, zijn